

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА**

ОСАУЛЬЧУК ОЛЕГ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 902.03(477)«19/20»(043)

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
У ЗОНАХ НОВОБУДОВ УКРАЇНИ У ХХ – ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХІ СТ.**

07.00.04 – археологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів 2025

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, старший дослідник
БУЛИК Наталія Михайлівна,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України, завідувач відділу археології.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
ГАВРИЛЮК Надія Оксентіївна,
Науково-дослідний інститут українознавства Київського
національного університету ім. Т. Шевченка,
заступник директора з наукових питань;

кандидат історичних наук, доцент
СТЕБЛІЙ Наталія Ярославівна,
Львівський національний університет ім. І. Франка,
доцент кафедри археології та історії стародавніх
цивілізацій.

Захист відбудеться 11 вересня 2025 р. о 12:00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.222.01 в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України за адресою: 79008, м. Львів, вул. В. Винниченка, 24 (3-й поверх, конференц зал НТШ).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України за адресою: 79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4.

Автореферат розісланий 9 серпня 2025 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

О. І. Муравський

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність роботи. Археологічна спадщина є невідновлювальним джерелом нашої історичної пам'яті, якій загрожує руйнування або знищення у процесі розвитку і загосподарювання територій.

У зонах новобудов існують потенційно великі ризики негативного впливу на неї, що зумовлено перш за все значними обсягами земляних робіт на ділянках, що відводяться під реалізацію таких проєктів.

Швидка повоєнна відбудова зруйнованої інфраструктури, як і нове будівництво магістральних трубопроводів, повітряних ліній електропередач та автомобільних доріг, плановані за кошти інвесторів, потребують практичних рішень у превентивних дослідженнях археологічної спадщини, які б враховували особливості будівництва, стадійність його проєктування, фактори впливів, законодавчі і нормативні вимоги та забезпечували: суспільству – потреби в охороні об'єктів археологічної спадщини, археологам – час і ресурси для належних її досліджень, забудовникам – можливість прийняти ефективні проєктні рішення.

У суспільстві загалом і в науковій спільноті зокрема існує запит на те, щоб археологи планово, а не випадково з'являлися на будівельних майданчиках, повноцінно досліджували археологічну спадщину, а не рятували рештки з-під ковпів екскаваторів, були задіяні превентивно, ще на етапі вибору місць будівництва та в процесі проєктування і реалізації інвестицій.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертаційна робота є складовою наукових досліджень Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України (НДЦ РАС) і пов'язана з науково-дослідними темами «Пам'яткоохоронні роботи (археологічні розкопки і нагляд) під час реконструкції автомобільної дороги загального користування державного значення Т-14-25 Миколаїв – Городок – Жовква – Кам'янка-Бузька – Бібрка на ділянці км 97+863 – км 123+370, Львівська область» (номер держреєстрації 0120U105274), «Виконання пам'яткоохоронних робіт на об'єкті культурної спадщини (багатошарове поселення Чаньків-1) під час будівництва обходу м. Дунаївці від дороги Т-23-08 Гуків – Дунаївці – Могилів-Подільський до дороги Н-03 Житомир – Чернівці» (номер держреєстрації 0120U102263), «Оцінка впливу на археологічну спадщину для розробки ТЕО будівництва автомобільної дороги державного значення М-22 Полтава – Олександрія на ділянці обходу м. Кременчук з мостовим переходом через р. Дніпро, Полтавська область» (номер держреєстрації 0118U100387); відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (ІУ НАН України) і пов'язана з науково-дослідною темою «Археологічна карта Заходу України: від палеоліту до Галицько-Волинського королівства та ранньомодерного часу» (номер держреєстрації 0121U109809).

Об'єктом дослідження є археологічна спадщина в зонах будівництва магістральних трубопроводів, повітряних ліній електропередач та автомобільних доріг.

Предметом дослідження є археологічні дослідження у зонах нового будівництва в Україні у XX – першій чверті XXI століття.

Мета – розробити практичну модель з уникнення або зменшення негативного впливу нового будівництва на об’єкти археологічної спадщини.

Реалізація цієї мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- здійснити огляд історіографії за темою дослідження, оцінити стан розроблення проблеми, сформувати джерельну базу і визначити методи дослідження;

- вивчити історію археологічних досліджень у зонах новобудов;

- оцінити досвід та проаналізувати результати археологічних досліджень під час прокладання магістральних трубопроводів, у межах спорудження повітряних ліній електропередач та у зонах будівництва автомобільних доріг;

- визначити і охарактеризувати взаємозв’язки між видами археологічних досліджень та процесами проєктування і будівництва лінійних об’єктів;

- розробити практичну модель імплементації археологічної складової в інвестиційні проєкти нового будівництва.

Хронологічні межі представлено у двох вимірах: історичному та археологічному. В історичному аспекті дослідження охоплює період від 1920-х років, коли розпочалось будівництво комплексів гідроелектростанцій (ГЕС), до 2024 р. В археологічному вимірі дослідження охоплює період від фінального палеоліту (35–10 тис. років тому) до середини XX ст., що відповідає різночасовості досліджених об’єктів археології у проєктах новобудов.

Територіальні межі дослідження окреслено сучасними кордонами України. Окрім того, в історіографічній частині роботи розглянуто дослідження у зонах новобудов Великої Британії, Польщі, США, Угорщини і Швейцарії.

Методи дослідження визначені метою і поставленими завданнями. Засадничим у науковій роботі було дотримання системності й об’єктивності в опрацюванні джерел. Застосовано загальнонаукові методи аналізу та синтезу. Для опрацювання і узагальнення емпіричного досвіду використано методи статистики, класифікації, систематизації, картографування. Практичні рішення розроблено на основі методів інтердисциплінарного перенесення та ранжування.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що:

уперше:

- узагальнено історію проведення археологічних досліджень на теренах України у зонах новобудов, таких як магістральні трубопроводи, повітряні лінії електропередач і автомобільні дороги, та систематизовано результати таких досліджень, виконаних НДЦ РАС упродовж 1992–2024 років;

- оцінено як цілісне явище масштабне будівництво меліоративних систем у 1960–1980-х роках на території України;

- визначено та охарактеризовано фактори впливу новобудов на об’єкти археологічної спадщини;

- розроблено практичне рішення з імплементації превентивних археологічних досліджень в інвестиційні проєкти будівництва – археологічний цикл;

набули подальшого розвитку:

- оцінка об'єктів археологічної спадщини як невід'ємної частини довкілля;
- застосування принципу ієрархії пом'якшення впливів на археологічну спадщину у плануванні та реалізації проєктів будівництва;
- узгодження інтересів та потреб археологів і будівельників у масштабних інвестиційних проєктах для цілей охорони культурної спадщини;

удосконалено:

- термінологічний апарат шляхом його уніфікації відповідно до актуальних наукових підходів та практичних потреб дослідження;
- введення до наукового обігу релевантного зарубіжного досвіду та потенціалу його застосування у вітчизняному контексті;
- карту об'єктів археології, локалізованих під час розвідок у межах будівництва магістральних трубопроводів, повітряних ліній електропередач і автомобільних доріг.

Практичне значення. Отримані у дисертації практичні рішення впроваджено у роботу НДЦ РАС. Вони дозволяють уникати, мінімізувати або компенсувати негативні впливи нового будівництва на об'єкти археологічної спадщини і застосовні не лише для інвестиційних проєктів у зонах будівництва трубопроводів, ліній електропередач й автодоріг, а й для розроблення планів загосподарювання територій, програм охорони культурної спадщини, для удосконалення чи підготовки нових нормативно-правових актів у сфері охорони і збереження археологічної спадщини.

Фактографічний, картографічний матеріал, практичні рішення і висновки доповнять спецкурси з археології та охорони пам'яток у закладах вищої освіти.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження апробовано на 11 міжнародних наукових заходах: I, II, III, XIX Міжнародна наукова конференція «Археологія Заходу України» (Львів, 2004, 2005, 2006, 2024); 20th UISPP World Congress (S24-1 The Critical and Evolving Role of Preventive Archaeology in Creating Cultural Heritage Knowledge) (Тімішоара, 2023); I Всеукраїнський археологічний з'їзд (Ніжин, 2018); XXX Rzeszowska Konferencja Archeologiczna «Badania archeologiczne prowadzone na terenie południowo-wschodniej Polski, zachodniej Ukrainy i północnej Słowacji» (Жешів, 2014); XXX konferencja «Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2013» (Люблін, 2014); XXII Rzeszowska Konferencja Archeologiczna «Badania archeologiczne prowadzone w 2005 roku na terenie południowo-wschodniej Polski, Zachodniej Ukrainy i północnej Słowacji» (Жешів, 2006); «Archeologiczne badania Południowo-Wschódniej Polski, Polesiu i Wołyniu w r. 2004» (Сандомир, 2005); «Archeologiczne badania na Lubelszczyźnie, Polesiu i Wołyniu w r. 2003» (Хелм, 2004).

Особистий внесок. Усі результати дисертаційного дослідження здобуті самостійно на підставі опрацювання архівних матеріалів, наукових публікацій і емпіричного досвіду. У виданих у співавторстві за темою дисертації особистий внесок здобувача – збір джерельного матеріалу, аналітичне опрацювання даних та виготовлення ілюстрацій – становить 60 % і більше.

Тема дослідження пов'язана з практичною діяльністю здобувача, який очолював і брав участь у багатьох археологічних експедиціях у зонах

капітального ремонту, реконструкції і нового будівництва нафто- і газопроводів, повітряних ліній електропередач та автомобільних доріг, як на території України (1996–1997, 2003–2024), так і в рятівних розкопках різночасових пам'яток у зоні будівництва магістрального газопроводу Ямал – Західна Європа на території Польщі (1997–1998).

Публікації. Основний зміст та найважливіші результати дисертації розкрито у 8 статтях у наукових фахових виданнях: із них 1 – у виданні, яке внесено до міжнародних наукометричних баз Scopus і WoS; 6 – у наукових фахових виданнях України (категорія «Б»); 1 – у закордонному періодичному виданні. Додатково результати наукової роботи висвітлено у 12 публікаціях.

Структура й обсяг дисертації. Структура обумовлена метою та поставленими завданнями і складається з анотації, вступу, чотирьох розділів і 15 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та 17 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 465 сторінок, зокрема: 185 сторінок основного тексту; 1182 позицій використаних джерел і літератури, з яких іноземними мовами 502.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність наукової проблеми, сформульовано мету і окреслено завдання дослідження, визначено його об'єкт і предмет, хронологічні і територіальні межі роботи, розкрито її наукову новизну і практичне значення та зв'язок із науковими програмами і темами, подано інформацію про апробацію результатів та структуру дисертації.

У **розділі 1 «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»**, який складається з трьох підрозділів, здійснено огляд літератури за темою дослідження, визначено рівень наукового вивчення проблеми, сформовано джерельну базу і окреслено дослідницькі методи.

У підрозділі *1.1 «Історіографія проблеми»* проаналізовано загальні праці з проблем збереження культурної спадщини та виділено кілька тематичних блоків з урахуванням проблем, розглянутих у дисертації: археологія у зонах будівництва, збереження цієї спадщини у міжнародному та національному праві, археологічна спадщина як частина довкілля.

Серед перших досліджень проблем теорії та методології великомасштабних проєктів будівництва виокремлено праці Ю. Захарука. Його стаття «Новобудови республіки і розвиток археологічних досліджень на Україні» 1965 р. стала підсумовуючою після масштабного будівництва ГЕС. Аналізуючи результати новобудовних експедицій, П. Горішний, В. Отрощенко та О. Шапошникова акцентували увагу на проривах у методах досліджень, масиві нових джерел, однак наголошували на проблемі їх введення у науковий обіг, а також на загрозах об'єктам археології у зонах нового будівництва. Аналогічну оцінку дали і сучасні дослідники: Р. Литвиненко, В. Гребенников, А. Струкуленко, І. Тарасенко. Попри все у публікаціях майже не згадано археологічну спадщину в контексті оцінки впливів на неї, планування, проєктування й будівництва, принципів фінансування тощо. Лише нещодавні

праці О. Малишева і А. Томашевського побіжно торкнулися таких питань. Тому дослідницькі зусилля було спрямовано на іноземні публікації.

Публікації дослідників зі США та Канади (Х. Девіс, Ч. МакГімсі III, М. Шиффера, Д. Гумермана, Т. Кінга, Г. МакГілла, Р. Леггета) у 1950–90-х роках заклали стандарти управління археологічною спадщиною у проєкти нового будівництва: оцінку впливів, механізми компенсації негативних впливів, пом'якшення впливів та основи моніторингу. Дослідники Великої Британії (М. Джонс, Д. Александер, Ф. Баркер, Д. Вейнрайт, Д. Старт, П. Еверілл) у 1970–1990-х роках наголошували на питаннях планування археологічних досліджень у проєктах розвитку і нового будівництва, пом'якшення впливів на археологічні рештки, закликали до співпраці між археологами, розробниками й інженерами та якнайранішому залученні археологів до проєктування об'єктів будівництва. Досвід археології на новобудовах, відображений у працях дослідників Швейцарії (Г. Кенеля, Х. Шваб, Д. Деллі), закладений у 1960-х роках як такий, що ґрунтується на невід'ємності археологічних розкопок від сукупних витрат на будівництво масштабних об'єктів, хоч і дав значну користь для методологічних досягнень, однак накопичив критичну масу неопублікованих даних. Проаналізовано праці польських дослідників – Є. Гонсовського, Я. Хохоровського, З. Кобилінського, С. Чопека, А. Пелісяка, Я. Гурського – щодо масштабних будівельних проєктів і важливого, хоч і «травматичного» досвіду для польської археології через залучення приватних компаній в археологію. Також розглянуто археологію на лінійних інвестиційних проєктах Угорщини, Німеччини, Грузії і Туреччини, напрацювання Європейської асоціації археологів і Європейської археологічної ради з питань обраної теми.

У підрозділі 1.2 «Джерельна база» зроблено критичний аналіз використаних джерел, які стали підґрунтям для дисертації. Опрацьовані *de visu* джерела поділяємо на архівні матеріали, нормативно-правові і розпорядчі акти, електронні інтернет-ресурси.

Для написання роботи використано 388 наукових, науково-технічних і технічних звітів з 1960 до 2024 р. з архівів Інституту археології НАН України (ІА НАН України), відділу археології ІУ НАН України, Археологічного музею Львівського національного університету ім. І. Франка, НДЦ РАС та приватного архівного зібрання археолога Михайла Потупчика.

Інтердисциплінарність дослідженню забезпечило опрацювання вітчизняних міжвідомчих, міжгалузевих та з різних самостійних сфер науки джерел.

Аналіз ратифікованих Україною міжнародних конвенцій з охорони культурної спадщини і довкілля, політик та практик міжнародних фінансових організацій поєднав потреби археологів, проєктантів і замовників.

Важливим стало опрацювання нормативно-правових і розпорядних актів органів виконавчої влади України – галузевих міністерств і відомств, юридичних осіб державної і приватної форм власності, які є суб'єктами реалізації інвестиційних проєктів з будівництва лінійних об'єктів.

Багато інформації отримано з офіційних інтернет-ресурсів. Чимало джерел було залучено до наукового аналізу вперше або розглянуто з іншого ракурсу. Те ж стосується і архівних документів.

У підрозділі 1.3 «Методологія дослідження» розглянуто методологічні засади написання роботи.

Методологічний інструментарій охопив наукові методи та термінологічний апарат. На основі критичного аналізу джерел визначено їхню значимість та актуальність. Методом синтезу розкрито взаємозв'язок між науковими підходами, теоріями та результатами досліджень.

Для можливості співставити результати досліджень різних науковців було уніфіковано термінологічний апарат. Окрім того, назви пам'яток археології (об'єктів археології) експедицій, університетів, музеїв, населених пунктів й інших адміністративно-територіальних одиниць подано за іменуваннями у джерелах, оскільки узгодження їхніх назв не було предметом дослідження. Метод системного аналізу у поєднанні з моделюванням життєвих циклів інвестиційних проєктів забезпечив тісну інтеграцію археологічної складової з програмами і проєктами розвитку територій. Метод порівняння застосовано для вибору кращих міжнародних практик. Через порівняльно-історичний метод простежено й оцінено теоретичні засади і практики збереження археологічної спадщини у різних країнах; співставлено їхні результати з досвідом НДЦ РАС.

Методи інтердисциплінарного перенесення і ранжування, а саме його різновид – ієрархія пом'якшення (*mitigation hierarchy*), застосовано для оцінки можливих негативних впливів на археологічну спадщину в зонах будівництва.

У розділі 2 «Історія археологічних досліджень у зонах новобудов України (XX – перша чверть XXI ст.)» розглянуто передумови створення і особливості діяльності археологічних експедицій на новобудовах України за майже столітній період – від 20-х років XX ст. до 20-х років XXI ст.

У підрозділі 2.1 «Нове будівництво як передумова масштабних досліджень» показано, як розвиток об'єктів лінійно-транспортної інфраструктури – магістральних трубопроводів, повітряних ліній електропередач, автодоріг – потребує освоєння великих площ нових територій, що часто суперечить принципам охорони археологічної спадщини.

У нафтогазовій промисловості на зламі тисячоліть постала проблема модернізації існуючих трубопроводів і побудови нових, які б диверсифікували залежність України від Росії. Відповідно до планів розвитку електроенергетичної системи впродовж 2021–2030 років планувалося збудувати та реконструювати майже 5 тис. км повітряних ліній. З початку 2000-х років було запущено процеси з реанімування автодорожньої галузі. Державними програмами передбачалося реконструювати більше 3 тис. км шляхів і спорудити майже 2 тис. км нових автомагістралей. За різними оцінками для нормального функціонування економіки необхідно від 8 до 12 тис. км швидкісних доріг.

У підрозділі 2.2 «Археологія в межах спорудження гідроелектростанцій та меліоративних систем» висвітлено створення перших новобудовних структур (Всеукраїнський археологічний комітет (1922–1934), Дніпрогесівська новобудовна археологічна експедиція (1930-ті роки)) та визначено їхній вплив на рятівні археологічні дослідження другої пол. XX ст. Напрацьовані ними методики комплексних досліджень і виготовлення польової документації стали

зразком для організації наступних експедицій. Їхній досвід сприяв прийняттю перших законодавчих актів щодо поліпшення охорони культурної спадщини.

«Новобудовна доба» розпочалась з оголошення на початку 1950-х років про спорудження потужних ГЕС і супутніх їм водосховищ на Дніпрі, Південному Бузі, Дністрі, Молочній; наприкінці 1960-х стартувало і тривало до кінця 1980-х років будівництво меліоративних систем – зрошувальних на півдні й осушувальних на півночі та заході України. На цих новобудовах працювало чимало комплексних експедицій Інституту археології Академії наук УРСР (ІА АН УРСР) (з 1968 р. багато з них були постійнодіючими), Інституту суспільних наук Академії наук УРСР (ІСН АН УРСР) (з 1993 р. – ІУ НАН України), також залучалися інших інститутів та університетів. Нemoжливiсть дослідити усі об'єкти археології призвела до такого негативного явища, як визначення найперспективніших – науково-рентабельних пам'яток та нехтування іншими, які неминуче знищувалися.

Економічна криза 1990-х років зменшила масштаби меліоративного будівництва аж до його повного припинення на початку 2000-х років. Невелику діяльність ще продовжували новобудовні експедиції ІА НАН України, частково ІУ НАН України та деяких університетів.

Новобудовний рух збагатив археологію численними відкриттями та знахідками світового рівня, наповнив її новими джерелами, дав неоціненний досвід позабюджетного фінансування. Однак побічним наслідком масштабного будівництва впродовж тих років стало знищення тисяч недосліджених пам'яток, на які забракло археологів, часу і коштів. Великий масив інформації не введено до наукового обігу.

Наприкінці 1980-х років гостро проявилася криза системи охорони пам'яток. Науково-виробничий кооператив «Археолог» (НБК «Археолог») (1989) став спробою реформувати галузь, однак фінансова криза сер. 1990-х років поставила крапку на його існуванні. НДЦ РАС (1991), Державне підприємство «Науково-дослідний центр “Охоронна археологічна служба України”» ІА НАН України (ДП ОАСУ) (2001), Державне підприємство «Центр археології Києва» ІА НАН України (2006) разом з власне ІА НАН України нині залишаються основними виконавцями археологічних досліджень у зонах нового будівництва.

У підрозділі 2.3. *«Вивчення об'єктів археології на трасах прокладання магістральних трубопроводів»* розглянуто історію досліджень на нафто- і газопроводах.

Перші планомірні археологічні обстеження на нафтопроводах розпочались з сер. 90-х років ХХ ст. і у більшості були пов'язані з проектами Державного підприємства магістральних нафтопроводів «Дружба». Найбільшим новозбудованим об'єктом, де активно залучалися археологи, став з'єднувальний нафтопровід НПК «Південний» – Західна Україна завдовжки 674 км (розвідкові і рятівні дослідження проведено упродовж 1996–1997, 2000–2001 років).

Перші згадки про археологічні дослідження на газогонах датовані 1978 р.

Упродовж 1982–1984 років новобудовними експедиціями ІА АН УРСР досліджувався газопровід Уренгой – Помари – Ужгород на теренах Сумської, Полтавської, Черкаської, Київської, Вінницької, Хмельницької й Закарпатської

обл. У 2016–2017 роках експедицією НДЦ РАС обстежено ділянку капітального ремонту у Вінницькій обл. та проведено рятівні розкопки. У 1986–1987 роках експедиції ІСН АН УРСР та Львівського університету обстежили і здійснили невеликі розкопки на ділянці газогону «Прогрес». У 1989–1991 роках експедиція цього ж університету дослідила газопровід Ямал – Західний кордон у Івано-Франківській, Тернопільській та Хмельницькій обл. У 1996 р. археологічна експедиція ІА НАН України обстежила новий газопровід Хуст – Сату-Маре на Закарпатті.

На півдні країни у 1986 р. експедиція ІА АН УРСР дослідила газопроводи в Одеській та Миколаївській обл.: Кременчук – Ананьїв, Ананьїв – Тирасполь – Одеса, Тирасполь – Ізмаїл. На окремих ділянках газопроводів Кременчук – Ананьїв, Ананьїв – Тирасполь – Одеса, Ананьїв – Ізмаїл зафіксовано факти руйнування пам'яток. Експедицією «Арциз – Тарутине» ІА НАН України на Одещині у 2003 р. обстежено територію однойменного газопроводу.

На Чернігівщині відділом охорони пам'яток Чернігівського історичного музею у 1987 р. рятівні розкопки проведено на газопроводі до м. Славутич, а у 2001 р. обласна інспекція з охорони пам'яток історії та культури обстежила нафтопровід Талалаївка – ГПЗ Гнідинці.

Лабораторією охоронних археологічних досліджень Науково-виробничого об'єднання «Київкультрембудреставрація» Міністерства культури УРСР обстежено газогін Тула – Шостка – Київ і Мар'ївка – Херсон – Крим на півдні.

У 2005 р. експедиції НДЦ РАС і ДП ОАСУ обстежили переважно гірські ділянки газопроводу Богородчани – Ужгород в Івано-Франківській та Закарпатській обл. Для будівництва газопроводу-інтерконектора Дроздовичі – Більче – Волиця у Львівській обл. НДЦ РАС провів у 2016 р. розвідки і розробив пам'яткоохоронні заходи для виявлених об'єктів.

Характерно, що дослідження на новобудовах у 1980-х роках здебільшого проводились у примусовий (наказовий) спосіб у межах строків виконання планових тем і увага зосереджувалася саме на пошуку курганів, а не поселень, рештки яких часто виявляли вже у стінках викопаних траншей під трубу. З аналізу звітів випливає, що багато об'єктів археології на етапі розвідок не було виявлено, бо «траса частково розвідана пішки, але переважно автомобілем», а вододільні ділянки минаясь через «малоперспективність». Часто відомі об'єкти розкопувались вибірково. Нерідко розкопки велися поспіхом і здебільшого вже на поруйнованій землерийною технікою території або поза межами смуги відведення.

У підрозділі 2.4 *«Розвідки та розкопки вздовж нових повітряних ліній електропередач»* висвітлено археологічні дослідження першої чверті ХХІ ст. на об'єктах енергетичної галузі – повітряних лініях (ПЛ) і підстанціях (ПС).

Такого типу об'єкти будівництва сприймалися як «малоперспективні», що «забезпечили» їм мінімальну увагу дослідників і мізерну історіографію.

Чи не вперше дві ПЛ Арциз – Болград і Болград – Буджак – Рені були обстежені відділом Північно-Західного Причорномор'я ІА НАН України у 2006 р. на півдні Одещини. У 2014–2015, 2018 роках Пізньоскіфська та Херсонська експедиції ІА НАН України досліджували у Херсонській обл.

городище і курганний могильник на ділянках будівництва ПЛ 750 кВ Запорізька АЕС – Каховська ГЕС.

У 2017 і 2018 роках Східноукраїнська експедиція ДП ОАСУ дослідила на Луганщині територію нового будівництва ПС 500 кВ Кременська із заходами ПЛ 500 кВ Донбаська – Донська та ПЛ 220 кВ Кременська – Ювілейна.

Упродовж 2008, 2009–2012, 2017–2019, 2021–2024 років експедиціями НДЦ РАС спільно з ДП ОАСУ та ІА НАН України на території Вінницької, Волинської, Житомирської, Запорізької, Івано-Франківської, Київської, Кіровоградської, Львівської, Миколаївської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької обл. обстежено траси ПЛ потужністю від 220 кВ до 750 кВ і загальною протяжністю понад 1,5 тис. км. На багатьох з них на етапі будівництва було виконано превентивні археологічні розкопки у місцях встановлення опор на об'єктах археології.

Важливим видом досліджень є оцінка впливу на археологічну спадщину, яка була здійснена для розроблення техніко-економічного обґрунтування (ТЕО) нового будівництва другої південної високовольтної магістралі Каховська – Приморська – Дністровська ГАЕС – ХАЕС (із заходами 330 кВ і 750 кВ) завдовжки 1270 км, ПЛ 330 кВ Чернівецька – Тернопільська та інших.

Через обсяги земляних робіт з будівництва ПЛ, які поступаються об'єктам будівництва трубопроводів, не мовлячи вже про автодороги, такі об'єкти чинять значно менший негативний вплив на археологічну спадщину.

У підрозділі 2.5 *«Археологічні дослідження у зонах будівництва автомобільних доріг»* охарактеризовано стан археологічної вивченості доріг.

Про археологічні дослідження в зоні будівництва автодоріг маємо епізодичні повідомлення у звітах починаючи з другої пол. 1960-х років до кінця 1980-х років: у 1965–1969 роках згадується, що Південнобережний загін Кримської археологічної експедиції ІА АН УРСР розкопував пам'ятки в межах будівництва дороги Ялта – Севастополь.

У перше десятиліття Незалежності теж небагато згадок: 1990–1991 роки – НВК «Археолог» обстежив 29 доріг місцевого значення у Тернопільській обл.; 1992 р. – Житомирська експедиція ІА НАН України досліджувала посад літописного Возв'язеля на об'їзній м. Новоград-Волинський (тепер м. Звягель); 1997 р. – розкопки на дорозі Чернігів – Новгород-Сіверський.

На зламі тисячоліть перший проєкт концесійної дороги Краковець – Львів обстежували НДЦ РАС (1998) і Верхньодністрянська археологічна експедиція Інституту народознавства НАН України (2000), а впродовж 2003–2005 років експедиції ІУ НАН України та НДЦ РАС розкопали 14 об'єктів археології.

Упродовж 2007–2021 років НДЦ РАС на трасі М-03 обстежив ділянки нового будівництва, реконструкції і капітального ремонту завдовжки майже 400 км (77 об'єктів археології) і провів рятівні дослідження на площі майже 13 тис. м². Дослідженнями у 2004–2006, 2008–2011, 2019, 2021, 2023 роках охоплено 400 км дороги М-06. Поблизу с. Йосипівка на Львівщині розкопано понад 12 тис. м² давніх поселень. У межах реконструкції дороги М-05 впродовж 2003–2004 років працювали Дністро-Бузька і Побузька експедиції ІА НАН

України, археологічна інспекція управління культури Черкаської ОДА. Часто науковцям доводилося проводити розкопки під ковшем екскаватора.

Під час реконструкції дороги Н-31 на дніпропетровському відтинку з 2002 р. працювала Дніпропетровська цільова археологічна експедиція Дніпропетровського університету, а згодом – Дніпровська археологічна експедиція ДП ОАСУ, на Полтавщині – НДЦ РАС (2009–2020 роки).

На Дніпропетровщині у 2003 р. досліджувалися пам'ятки на території нового мостового переходу через русло Нового Дніпра, у 2006 р. – на ділянці дороги Москва – Сімферополь, у 2011 р. – на обході м. Дніпропетровськ.

НДЦ РАС у 2004 р. на дорозі Н-18 дослідив ділянку обходу м. Бучач, у 2007 і 2017 роках обстежив обхід м. Бережани у Тернопільській обл., у 2010 р. – обхід м. Покровськ у Донецькій обл., у 2020 р. рятувні розкопки виконав на обході м. Дунаївці у Хмельницькій обл. (дорога Н-03).

Експедиції ДП ОАСУ у 2009 р. досліджували дороги місцевого значення між селами Каціри і Осіч на Чернігівщині, в 2017 р. – М-01 Київ – Чернігів – Нові Яриловичі, у 2020–2022 роках – ділянки дороги М-14.

Упродовж 2007–2009, 2018–2021, 2024 років НДЦ РАС обстежено і досліджено низку шляхів місцевого значення. На дорозі Т 14-02 (обхід м. Трускавець) у 2020 р. вперше в Україні повністю досліджено рештки «довгих домів» неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки.

Реконструкція автодороги М-05 Київ – Одеса на початку 2000-х років оголила низку проблем, пов'язаних зі станом охорони культурної спадщини в зонах нового будівництва і реконструкції існуючої мережі доріг. Через «стахановські» методи будівництва участь археологів була «небажаною». Неодноразово науковці звертали увагу на факти свідомого руйнування об'єктів археології у зонах будівництва доріг без попереднього обстеження територій і дослідження виявлених пам'яток.

У розділі 3 «Досвід археологічних досліджень на будівництві лінійних об'єктів в Україні (кінець XX – перша чверть XXI ст.)» проаналізовано результати археологічних досліджень, виконаних НДЦ РАС упродовж 1992–2024 років, у складі проєктів нового будівництва, реконструкції, капітального ремонту лінійних об'єктів інженерно-транспортної інфраструктури.

У підрозділі 3.1 «Магістральні трубопроводи» охарактеризовано археологічні дослідження на 15 об'єктах нафтогазової промисловості в рамках розроблення 21-го проєкту будівництва на території 12 областей.

Для капітального ремонту нафтопроводу Броди – Держжордон НДЦ РАС залучався на трьох етапах будівництва, на інших – на одній або двох стадіях.

На стадії проєктування пройдено 873,4 км трас у межах смуг відведення завширшки від 24 до 45 м. Загалом обстежено площу понад 2785 га і локалізовано 164 об'єкти археології. За результатами розвідкових робіт для уникнення негативного впливу пропонувались варіанти обходів пам'яток, наприклад, на ділянці нафтопроводу біля с. Розгірче (Львівська обл.) змінено проєктні рішення, щоб оминати пам'ятку археології. Для зменшення негативного впливу у багатьох випадках приймалося рішення про звуження смуги рекультивації (виконання земляних робіт) з 10,5 до 5 м, наприклад у зоні

будівництва НПК «Південний» – Західна Україна і на вінницькій ділянці капітального ремонту газопроводу Уренгой – Помари – Ужгород. Забудовник отримав економію часу і коштів під час реалізації проєктів, а об'єкти археологічної спадщини зазнали меншого негативного впливу.

На стадії будівництва компенсаційні заходи (археологічні розкопки і нагляд) виконано на 26 об'єктах археології на площі майже 9 тис. м² на двох нафтопроводах (НПК «Південний» – Західна Україна і Броди – Держкордон), одному нафтопродуктопроводі й одному газопроводі (Уренгой – Помари – Ужгород). Найпримітнішим результатом стало виявлення (2016) біля с. Попівка на Вінниччині невідомого інгумаційного могильника, який дав найчисленнішу антропологічну колекцію, що походить із черняхівських могильників Поділля.

У підрозділі 3.2 *«Повітряні лінії електропередач»* висвітлено результати досліджень першої чверті ХХІ ст. на «малоперспективних» для археології об'єктах електроенергетичної галузі. На різних стадіях реалізації будівництва НДЦ РАС дослідив 37 об'єктів електроенергетики напругою від 220 до 750 кВ. На стадії ТЕО опрацьовано територію площею 1,2 млн га для 2399 км планованих ПЛ у 13 областях.

На стадії проєктування обстежено 11 ПЛ протяжністю 1507,3 км. У межах інженерних коридорів завширшки 14–21 м локалізовано 444 об'єкта археології, з яких третина репрезентована одним хронологічним періодом і лише 8,6 % перебуває на державному обліку. Переважають старожитності доби бронзи, доби раннього заліза, енеоліту, княжої доби, модерної доби, доби римських впливів, пізнього середньовіччя та палеоліту. На основі статистичного аналізу розвідок визначено середній коефіцієнт трапляння – 1–2 об'єкти археології на кожні 4 км проєктованої траси ПЛ.

Як захід для уникнення негативного впливу на археологічну спадщину опори ПЛ розставлялися за межами територій об'єктів археології та їхніх охоронних зон.

Загалом на стадії будівництва шести ПЛ у 2011–2012, 2017, 2019, 2021 і 2024 роках проведено розкопки 40 об'єктів археології на площі майже 9 тис. м², здійснено археологічний нагляд на 30 об'єктах, виготовлено облікову документацію для 78 пам'яток археології. Серед найцікавіших – розкопки 2011 р. на поселенні Торчин-1 по трасі ПЛ 750 кВ Рівненська АЕС – Київська, які доповнили зовсім нечисленну групу археологічно вивчених поліських сіл ХІІ–ХІІІ ст. У зоні будівництва ПЛ 330 кВ Новоодеська – Арциз у 2024 р. досліджено поселення Гайдолина з комплексом кам'яних споруд пізнього періоду доби бронзи (ХІІІ–ХІІ ст. до н. е.).

У підрозділі 3.3 *«Автомобільні дороги»* представлено результати масштабних археологічних досліджень, проведених упродовж 1992–2024 років у межах 46 доріг різної категорії на 58 об'єктах дорожньої галузі.

Для 28 об'єктів будівництва протяжністю 6325 км на стадії ТЕО проведено архівно-бібліографічний пошук, яким охоплено територію понад 2,2 млн га. На половині з них продовжено дослідження на наступних стадіях, на чотирьох – виконано дослідження на усіх стадіях реалізації проєкта.

На стадії проєктування НДЦ РАС провів розвідки в межах 42 об'єктів будівництва протяжністю понад 1,6 тис. км. У смугах відведення завширшки 2–30 м (для ділянок реконструкції і капітального ремонту) і 40–120 м (для нового будівництва) локалізовано 547 об'єктів археології, з яких лише 12,6 % є на державному обліку. Кількісно переважають поселення (61 %). Серед старожитностей найчастіше трапляються матеріали княжої доби, доби бронзи, доби раннього заліза, модерної доби, доби римських впливів, пізнього середньовіччя, енеоліту. Третина об'єктів представлена знахідками одного хронологічного періоду. Наймасштабнішими були розвідкові обстеження в межах проєктування концесійних доріг Краковець – Львів (85 км) і Львів – Броди (79 км), на ділянках нового будівництва, реконструкції і капітального ремонту автодоріг М-03 (400 км), М-06 (400 км), Н-31 (76 км), великої кільцевої автомобільної дороги навколо Києва (145 км). Статистичний аналіз результатів свідчить, що коефіцієнт трапляння для ділянок нового будівництва становить приблизно 1 об'єкт археології на 2 км траси і 1 об'єкт археології на 4 км ділянки реконструкції.

На будівництві мостового переходу через р. Дністер на дорозі Р-08 поблизу м. Ямпіль Вінницької обл. вперше дослідження проводилися на об'єкті, що реалізовувався за експериментальною моделлю «Проектуй та будуй» (*Design & Build*). Набутий досвід свідчить про необхідність змін у плануванні досліджень на таких об'єктах і вимагає виконання розвідок вже на стадії ТЕО.

Упродовж 2004–2021 років на стадії будівництва НДЦ РАС проведено археологічні розкопки на 46 об'єктах археології на площі 81 590 м².

Масштабні за обсягами і цікаві за науковими результатами були розкопки 2007 р. на різночасових поселеннях і ґрунтовому могильнику поблизу с. Йосипівка на Львівщині. На пам'ятці Йосипівка-I досліджено рештки глинобитного житла культури лінійно-стрічкової кераміки, об'єкти культур багатоваликової кераміки, комарівсько-тщинецької та висоцької, кремаційні поховання черняхівської культури, рештки господарських житлових споруд доби ранніх слов'ян. На поселенні Йосипівка-III розкопано об'єкти вельбарської культури, з яких найцікавіші рештки дерев'яних колодязів III ст.

На трасі М-03 превентивні археологічні дослідження – розкопки – проведено у 2017 і 2019 роках на 10 об'єктах на площі майже 13 тис. м². На автодорозі Н-31 поблизу с. Підгора за два польові сезони 2019–2020 років розкопано майже 19 тис. м²: насипи 8 курганів і простір між ними, вперше повністю досліджено селітроварний майдан XVII – поч. XVIII ст; виявлено рештки 100 археологічних об'єктів із 60 похованнями. На обході м. Дунаївці на Хмельниччині, на одному з найбільших черняхівських поселень у межиріччі Дніпра і Дністра – Чанків-1, уперше на цих теренах виявлено довгу споруду культури лінійно-стрічкової кераміки та об'єкти з матеріалами пізнього етапу зарубинецької культури.

Аналіз результатів досліджень на стадії ТЕО і «Проект» фіксує чітку закономірність, що у степовій зоні та прилеглих до неї районах лісостепу переважають кургани і курганні групи, у лісостеповій та лісовій зонах – поселення. Сукупно ці два типи об'єктів археології становлять близько 74–

90 %. Повторне обстеження смуги відведення під нове будівництво лінійних об'єктів збільшує кількість локалізованих об'єктів у 1,5–2 рази, що обумовлено об'єктивними чинниками стану поверхні і пори року. Можемо стверджувати також про нерівномірність дослідження території України; про недостатній рівень введення до наукового обігу результатів археологічних розвідок; про незадовільний стан обліку об'єктів археології і численні неточності в офіційних реєстрах та переліках пам'яток.

У розділі 4 «Імплементация археологічної складової у проєкти будівництва» визначено й охарактеризовано взаємозв'язки між видами археологічних досліджень та фазами інвестиційного циклу, розроблено практичну модель упровадження археологічної складової у процеси проєктування та будівництва лінійних об'єктів.

У підрозділі 4.1 «Життєвий цикл інвестиційного проєкту» (ЖЦП) розглянуто інтеграцію археологічних досліджень у будівництво інфраструктурних об'єктів як запоруку збереження культурної спадщини. Визначено особливості проєктування лінійних об'єктів інженерно-транспортної інфраструктури відповідно до виду будівництва (нове будівництво, реконструкція, капітальний ремонт).

Стверджено, що фінансування превентивних досліджень за принципом «забруднювач – платить», який поширений у сфері охорони довкілля, загалом є ефективним і дієвим інструментом для потреб охорони культурної спадщини.

У ЖЦП будівництва лінійних об'єктів виділено три фази: передінвестиційну, інвестиційну й експлуатаційну. Перша фаза визначає можливості проєкту на основі передінвестиційних досліджень та оцінки впливу на культурну спадщину. Друга – передбачає превентивні археологічні дослідження – розвідки (вишукування) – на стадії проєктування і розкопки та нагляд на стадії будівництва. На третій фазі забезпечується, за необхідності, збереження виявлених об'єктів, здійснюється моніторинг стану об'єктів археології в межах територій лінійних об'єктів. Ігнорування або неналежне врахування археологічних досліджень може призвести до значних затримок, фінансових втрат і навіть повного припинення проєкту.

Підрозділ 4.2 «Охорона археологічної спадщини і будівництво» відображає досвід природоохоронних та фінансових інституцій в оцінці впливів на довкілля загалом і культурну спадщину зокрема. Проаналізовано норми Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини, закони України про оцінку впливу на довкілля, кращі міжнародні практики з такої діяльності.

Оскільки будівництво лінійних об'єктів передбачає масштабні земляні роботи на територіях потенційного розташування об'єктів археології, це може мати незворотний негативний вплив на них, що вимагає здійснення оцінки такого впливу за сукупністю певних факторів для кожної фази ЖЦП.

Для реалізації цих завдань ЖЦП доповнено археологічною складовою – археологічним циклом – послідовністю етапів, спрямованих на виявлення, збереження і вивчення археологічних об'єктів у межах конкретної території планованого загосподарювання у визначені строки для цілей реалізації інвестиційного проєкту будівництва. Він охоплює комплекс превентивних

археологічних досліджень, які повинні плануватися і виконуватися паралельно з іншими етапами реалізації проєкту, а не *post factum*.

У підрозділі 4.3 «Чинники впливу будівництва на археологічну спадщину» розглянуто фактори, які впливають на археологічну спадщину, наголошено на необхідності розроблення і впровадження у ЖЦП охоронних заходів на якнайраніших етапах. Визначено, що оцінку впливу на археологічну спадщину необхідно виконувати за такими показниками: вид, зона впливу, джерело впливу, об'єкт (реципієнт) впливу. Під час знімання верхнього родючого шару ґрунту в межах смуги постійного відведення, риття траншей для прокладення труб, риття котлованів під фундаменти опор ПЛ у межах об'єктів археології на них здійснюється прямий вплив з негативними наслідками. Опосередкований вплив чиниться під час експлуатації газопроводів, ПЛ та автомобільних доріг.

У підрозділі 4.4 «Пом'якшення негативних впливів на археологічну спадщину» визначено, що норми міжнародних конвенцій і національного законодавства вимагають застосовувати для проєктів підходи на основі ієрархії пом'якшення – ранжування заходів відповідно до їх бажаності. Ця ієрархія передбачає послідовність дій, які необхідно застосовувати в такій послідовності: уникнення – мінімізація / пом'якшення – компенсація.

Ієрархія пом'якшення широко використовується в екологічній оцінці, управлінні проєктами, а також у політиках та нормативних актах міжнародних фінансових установ та урядів. Вона встановлює чіткий пріоритет, забезпечує ефективність, стимулює брати на себе відповідальність і шукати найбільш доцільні рішення.

ВИСНОВКИ

Археологічна спадщина, як і лінійна інфраструктура, є вагомим надбанням нашої цивілізації. Обидві сфери неодмінно мали би перетинатися у своєму розвитку, зійтися на уявному перехресті інтересів. До таких точок дотику належать території, де розташовані археологічні об'єкти і які потрапляють у смугу будівництва чи реконструкції інженерно-транспортних мереж. Щороку у цих процесах безслідно зникають тисячі недосліджених поселень, курганів та інших археологічних пам'яток. Така діяльність вимагає виконання системних превентивних археологічних досліджень з урахуванням особливостей інвестиційного циклу і вимог пам'яткоохоронного законодавства щоб забезпечити інтереси держави й суспільства, археологів та забудовників.

Відповідно до поставленої мети й окреслених завдань дослідження, сформульовано такі висновки:

1. Вітчизняна історіографія проблеми й досі не виокремилась. Огляд зарубіжних праць, які вперше стали предметом історіографічного вивчення щодо археологічних досліджень на будівництві інфраструктурних лінійних об'єктів, свідчить про важливість вивчення іноземного досвіду для повноцінної участі України в європейському процесі відновлення пам'яті про найдавніше минуле з метою розвитку як індивідуальної, так і колективної європейської культурної ідентичності.

У вітчизняній історіографії найкраще відображено результати досліджень під час спорудження меліоративних мереж та будівництва ГЕС. Найменше даних маємо про рятивні роботи під час будівництва трубопроводів, епізодичні – під час спорудження автомобільних доріг. Повністю відсутня інформація про такі дослідження в межах зведення повітряних ліній електропередач.

Джерельною базою роботи стала сукупність науково-технічної документації (технічні звіти) та наукових звітів за результатами археологічних досліджень опрацьованих *de visu*, а також опубліковані результати досліджень. Основний масив опрацьованих звітів зберігається в архіві НДЦ РАС. Окрім них, використано звіти з наукових архівів ІА НАН України, ІУ НАН України, Археологічного музею Львівського національного університету ім. І. Франка. Використано також нормативно-правові акти, розпорядчі документи органів виконавчої влади, установ і підприємств різної форми власності – конвенції, закони, державні, галузеві і відомчі будівельні норми, державні і галузеві стандарти, постанови і розпорядження, правила і порядки, політики і плани.

Термінологічний апарат (об'єкти археології, археологічної спадщини, пам'ятки) для чіткого розуміння було окреслено та конкретизовано для вживання у дослідженні.

2. Перші організації, які проводили дослідження в зонах новобудов – Всеукраїнський археологічний комітет, Дніпрогесівська новобудовна археологічна експедиція – напрацювали у 1920–1930-х роках науково-методичні засади виконання таких робіт. На основі їхнього практичного досвіду у повоєнні роки прийнято законодавчі акти з охорони культурної спадщини.

Масштабне спорудження каскадів ГЕС і супутніх їм водосховищ, будівництво меліоративних систем – зрошувальних на півдні країни і осушувальних на заході і півночі, розпочало «новобудовну добу» в археології, що тривала до кінця 80-х років ХХ ст.

Можемо констатувати, що новобудовна археологія другої пол. ХХ ст. мала переважно рятивний, а не превентивний характер, оскільки експедиції дуже часто працювали на пам'ятках вже пошкоджених або знищених земляними роботами підготовчого етапу будівництва. Обсяг попередніх розвідкових обстежень не завжди охоплював усю територію планованого будівництва з огляду на його «стахановські» темпи і брак людських та фінансових ресурсів в наукових установах. Доповіді ІА АН УРСР на звітних конференціях у ці десятиліття свідчить, що заледве третина новобудов була охоплена археологічними дослідженнями.

Аналіз археологічних досліджень на новобудовах засвідчив, що розвідки і рятивні розкопки часто суміщалися, і лише від 2000-х років почалися поетапні археологічні дослідження – на етапі вибору трас і для оцінки впливу на довкілля, під час проектування (ТЕО) та у процесі будівництва.

3. На основі практичного досвіду набутого НДЦ РАС упродовж 1992–2024 років на майже 4 тис. км обстежених лінійних об'єктів в межах всієї України простежено чітку закономірність, що у степовій зоні та прилеглих до неї районах лісостепу переважають кургани і курганні групи, у лісостеповій та лісовій зонах – поселення. Повторне обстеження смуги відведення під нове

будівництво лінійних об'єктів збільшує кількість локалізованих об'єктів. Коефіцієнт трапляння для ділянок нового будівництва становить приблизно 1 об'єкт археології на 2 км траси, і 1 об'єкт археології на 4 км ділянки реконструкції.

Результати досліджень на стадії ТЕО свідчать про нерівномірність обстеження території України, про недостатній рівень введення до наукового обігу результатів археологічних розвідок, про незадовільний стан обліку об'єктів археології в державі.

4. Встановлено, що інвестиційні рішення у лінійні інфраструктурні об'єкти підпорядковані циклічності, що складається з окремих послідовних фаз, яка називається життєвим циклом інвестиційного проєкту або інвестиційним циклом. Виділення трьох фаз є найбільш властивою саме для лінійних об'єктів: передінвестиційна, інвестиційна та експлуатаційна. Кожна з них важлива і ділиться на різні етапи, наповнені консультаційно-інформаційними, проєктно-інженерними та промислово-будівельними заходами.

Оскільки будівництво планується і проєктується постадійно, включення превентивних археологічних досліджень у проєкти повинно здійснюватися у вигляді археологічного циклу, для якого визначено чіткі етапи, завдання, очікувані результати та звітна документація. Проте він не є окремою фазою, а радше мусить бути інтегрований у процес планування та реалізації проєкту.

Кожну ланку інвестиційного циклу синхронізовано з певним видом археологічних досліджень: планування з попередніми архівно-бібліографічними дослідженнями; проєктування з археологічними розвідками, будівництво з розкопами, археологічним наглядом й виготовленням облікової документації на пам'ятки археології, експлуатація з моніторингом об'єктів археології, інтеграцією їх у навколишнє середовище.

5. Розуміння культурної, зокрема археологічної, спадщини як невід'ємної складової довкілля дозволило застосувати під час розроблення заходів з її охорони системний підхід на основі ієрархії пом'якшення – ранжування заходів відповідно до їх бажаності. Ця практична модель (яку широко використовують в екологічній оцінці) передбачає послідовність дій щодо управління негативним впливом діяльності людини, які необхідно застосовувати в такому порядку: уникнення – мінімізація / пом'якшення – компенсація.

З досвіду НДЦ РАС визначено, що передпроєктні археологічні дослідження та розвідки належать до заходів уникнення прямого чи опосередкованого негативного впливу, додаткові археологічні розвідки є заходами мінімізації впливу, а археологічні розкопки і нагляд – заходами компенсації впливу.

Розроблена на основі кращих міжнародних практик модель імплементації археологічної складової в інвестиційні проєкти нового будівництва у вигляді археологічного циклу була неодноразово апробована у діяльності НДЦ РАС на різних об'єктах інженерно-транспортної інфраструктури. Існує потенціал впровадження напрацьованих на її основі практичних рішень для розроблення планів загосподарювання територій, програм охорони культурної спадщини, для удосконалення чи підготовки нових нормативно-правових актів у сфері охорони і дослідження археологічної спадщини.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях, в т.ч. іноземних

1. Осаульчук О. Застосування ієрархії пом'якшення в превентивних археологічних дослідженнях на лінійних об'єктах інженерно-транспортної інфраструктури. *Sciences of Europe*. Praha, 2024. № 143. Р. 40–46.
2. Осаульчук О., Падюка М. Превентивні археологічні дослідження в зонах будівництва ліній електропередач. *Археологія*. Київ, 2024. № 3. С. 89–104. (*Scopus, WoS*)
3. Padyuka M., Osaulchuk O. History of Archaeological Research on Main Oil Pipelines During the Independence Period. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2024. Вип. 28. С. 487–500 (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 60 %).
4. Осаульчук О. Превентивні археологічні дослідження під час будівництва магістральних газопроводів. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2023. Вип. 27. С. 270–287.
5. Осаульчук О., Ільчишин З. Попередні археологічні дослідження (розвідки) під час проєктування автомобільної дороги в обхід міста Бережани. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2020. Вип. 24. С. 206–223 (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 60 %).
6. Милян Т., Осаульчук О., Чорний А. Черняхівське поселення Стоділки І: рятівні роботи 2004–2005 років. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2012. Вип. 14–15. С. 203–220 (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 60 %).
7. Милян Т., Осаульчук О. Дослідження горизонту римського часу на пам'ятках Прилбичі-І та Гряда-ІІ. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2007. Вип. 10. С. 92–109 (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 60 %).
8. Осаульчук О., Войцещук Н., Івановський В., Милян Т. Результати археологічних вишукувань у зоні будівництва нафтопроводу Броди – Плоцьк (українська частина) у 2003 р. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2004. Вип. 7. С. 282–309 (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 60 %).

Статті апробаційного характеру

9. Осаульчук О. Оцінка впливу на археологічну спадщину під час проєктування лінійних об'єктів інженерно-транспортної інфраструктури. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: програма роботи та анотації доповідей* (м. Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.). Київ: ІА НАН України, 2018. С. 41.
10. Милян Т., Осаульчук О. Водозабезпечення поселення Йосипівка-3 у верхів'ях Західного Бугу. *Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень*. (До 40-річчя археологічної експедиції НПУ ім. М. П. Драгоманова): тези доп. конф., м. Київ, 15–17 жовтня 2010 р. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. С. 54–56 (внесок автора у збір матеріалу 50 %).

11. Милян Т., Осаульчук О. Поховання римського часу поблизу с. Йосипівка у верхів'ях Західного Бугу. *Актуальні проблеми археології: тези Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура* / Упоряд.: Б. Строць, М. Ягодинська. Тернопіль: Астон, 2010. С. 61–62 (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

Публікації, які додатково відображають результати дослідження

12. Сапожников І., Осаульчук О., Ільчишин З. Археологічні розвідки траси лінії електропередач 330 кВ Новоодеська – Арциз у 2022 р. *Археологічні дослідження в Україні 2022*. Київ, 2023. С. 171–174 (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 40 %).
13. Петраускас О., Осаульчук О., Сілаєв О. Результати археологічних розвідок в Київській області. *Археологічні дослідження в Україні 2017*. Київ, 2019. С. 108 (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 35 %).
14. Супруненко О., Осаульчук О., Шерстюк В. Обстеження траси автообходу навколо смт Чутове. *Археологічні дослідження в Україні 2017*. Київ, 2019. С. 198–199 (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 35 %).
15. Супруненко О., Осаульчук О., Пуголовок Ю., Шерстюк В. Обстеження траси будівництва автообходу навколо Полтави. *Археологічні дослідження в Україні 2011*. Київ, 2012. С. 378–379 (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 30 %).
16. Супруненко О., Осаульчук О., Пуголовок Ю., Шерстюк В. Обстеження зони реконструкції шосе Київ – Харків – Довжанський *Археологічні дослідження в Україні 2011*. Київ, 2012. С. 380–381 (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 30 %).
17. Петраускас О., Шишкін Р., Петраускас А., Коваль О., Осаульчук О. Археологічні розвідки Середньодніпровської експедиції на Правобережній Київщині у 2007 р. *Археологічні дослідження в Україні в 2006–2007*. Київ, 2009. С. 269–272 (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 35 %).
18. Войцещук Н., Милян Т., Осаульчук О. Дослідження пам'яток під час будівництва автомобільної дороги Краковець – Львів у 2005 р. *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007*. Київ; Запоріжжя, 2007. С. 20–27 (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 35 %).
19. Козак Д., Войцещук Н., Милян Т., Осаульчук О. Дослідження поселення пізньоримського часу Стоділки-I на Львівщині. *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007*. Київ; Запоріжжя, 2007. С. 34–36 (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 30 %).
20. Черновол Д., Рижев С., Осаульчук О. Охоронні роботи на трипільському поселенні Підзамочок-1 на Тернопільщині. *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.* Запоріжжя, 2005. С. 318–319 (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 35 %).

АНОТАЦІЯ

Осаульчук О. М. Археологічні дослідження у зонах новобудов України у XX – першій чверті XXI ст. – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2025.

У дисертації, на основі опрацювання великого корпусу джерел, перш за все наукових звітів, вперше узагальнено історію археологічних досліджень на теренах України у зонах новобудов, таких як магістральні трубопроводи, повітряні лінії електропередач і автомобільні дороги. Будівництво меліоративних систем оцінено як цілісне явище. Систематизовано і проаналізовано результати археологічних досліджень на лінійних об'єктах. Визначено й охарактеризовано фактори впливу новобудов на об'єкти археології, встановлено взаємозв'язки між видами археологічних досліджень та процесами проектування і будівництва. Розроблено практичне рішення з інтеграції археологічної складової в інвестиційні проєкти будівництва – археологічний цикл. Продемонстровано дієвість принципу ієрархії пом'якшення впливів на археологічну спадщину у плануванні й реалізації інвестиційних проєктів.

Ключові слова: археологічні дослідження, розкопки, розвідки, об'єкт археології, пам'ятка археології, культурна спадщина, новобудова, археологічний цикл, лінійний об'єкт будівництва

ANNOTATION

Osaulchuk O. M. Archaeological research in the zones of new construction in Ukraine from the 20th to the first quarter of the 21st century. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Candidate of Historical Sciences in the specialty 07.00.04 – archaeology. I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Lviv, 2025.

In the dissertation, based on the study of a substantial corpus of de visu sources, primarily scientific reports, the history of archaeological research in the zones of new construction – such as main pipelines, overhead power lines, and highways – throughout Ukraine is comprehensively summarized for the first time.

It has been remarked that the best reflection of research results in domestic historiography concerns the construction of melioration systems, hydroelectric power plants, and reservoirs. The least amount of data has been recorded regarding rescue archaeological work during the construction of main pipelines; occasional studies have been carried out during the construction of highways, while archaeological

research related to overhead power lines is completely absent. Considerable foreign experience and practical developments, previously unknown in Ukraine, have been reviewed, which are important for study and incorporation into scientific practice for the purposes of preventive archaeology.

The extensive construction of melioration systems from the 1960s through the 1980s has been assessed as an integral phenomenon for the entire territory of Ukraine, which gave rise to the «new construction era» in archaeology, providing an invaluable collection of new sources and artifacts.

The results of archaeological research conducted on linear infrastructure objects by the Scientific and Research Centre «Rescue Archaeological Service» of the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine (SRC RAS) during 1992–2024 have been systematized and analyzed. It has been demonstrated how, at the stages of feasibility study, design, and construction, the avoidance and/or minimization of negative impacts on archaeological sites was ensured through: the selection of alternative route alignments by developers; the relocation of structural supports beyond the boundaries of archaeological sites and their protective zones; and the funding of compensatory measures such as archaeological excavations, supervision, and the preparation of archaeological site documentation.

Based on the experience of the SRC RAS, a set of impact factors of new construction on archaeological sites has been identified and characterized for the practical needs of archaeologists. It has been established that the primary negative factor affecting archaeological heritage during the construction of linear infrastructure projects is the extensive length and large area of land allotment, as well as the scale of earthworks and construction-installation activities. Investment projects involving the new construction of highways potentially have the greatest direct and indirect negative impact on the preservation of archaeological heritage. Overhead power lines exert the least direct negative impact on archaeological heritage sites.

A practical solution has been developed for integrating preventive research into construction investment projects in the form of an «archaeological cycle» as an integral component of the investment project life cycle. Each stage of this life cycle corresponds to a specific type of archaeological research, with planning focused on preliminary archival and bibliographic research; design on archaeological surveys; construction on archaeological excavations, supervision, and documentation; and operation on monitoring of archaeological sites.

The concept of archaeological heritage as an integral part of the environment has been further developed, which made it possible to apply a systematic approach to its protection based on the mitigation hierarchy – a ranking of measures according to their desirability in the following order: avoidance – minimization/mitigation – compensation. The practical experience of the SRC RAS has demonstrated the effectiveness of this mitigation hierarchy principle in planning and implementing investment projects, as well as the efficiency of the measures developed for the purposes of cultural heritage protection.

Key words: archaeological research, excavations, archaeological survey, archaeological sites, archaeological monuments, cultural heritage, new construction, archaeological cycle, linear construction object

Підписано до друку 05.08.2025 р.
Формат 60х84 1/16. Папір офсетний.

Умовн. друк. арк. 1,1.
Шрифт: Times New Roman
Наклад 100 прим. Зам. 08/24.

Друк ТзОВ «Простір-М»
Свідоцтво ДК № 2167 від 21.04.2005 р.
79000, м. Львів, вул. Мирослава Скорика, 8.
№ свід.: 0670155
Тел.: (032) 261-09-05, e-mail: prostir.druk@gmail.com